

Een nieuwe maatschappelijke tweedeling?

Over de leefsituatie van werklozen

Wat zijn de sociaal-culturele consequenties van werkloosheid en arbeidsongeschiktheid op individueel niveau? Hoe onderscheiden werklozen zich in hun uitgavenpatroon, 'levensgevoel', gezondheidstoestand, sociale contacten en politieke houdingen van de werkenden? En hoe zijn die verschillen tussen de arbeidsongeschikten en de werkenden? Vormen die verschillen aanleiding tot een nieuwe maatschappelijke tweedeling?

1. Het onderzoek onder werklozen, arbeidsongeschikten en werkenden van 1982

In de vorige langdurige periode van extreem hoge werkloosheid zijn deze vragen eveneens gesteld en beantwoord. Voor 'medische arbeidsongeschiktheid' bestond toen nog geen afzonderlijke regeling. Er zijn in die periode studies verschenen, zoals die van Marie Jahoda c.s. over Mariënthal en E. Wight Bakke's *The Unemployed Man* met zijn vervolgen, die later klassiek geworden zijn.¹ Ook na de Tweede Wereldoorlog zijn de individuele sociaal en culturele gevolgen van werkloosheid bestudeerd met een tamelijk uitgebreide literatuur als resultaat.² Desondanks was het Sociaal en Cultureel Planbureau aan het begin van de jaren tachtig van mening, dat er een nieuw onderzoek nodig was.³

In 1982 organiseerde het Sociaal en Cultureel Planbureau een onderzoek onder werklozen, arbeidsongeschikten en werkenden. Drs. M.P.M. de Goede en G.H. Maassen, verbonden aan de Rijksuniversiteit van Utrecht, werkten mee aan de opzet van het onderzoek en zullen te zijner tijd promoveren op een meer uitgebreide analyse van de onderzoeksgegevens.

Het nieuwe onderzoek was representatief, zij het dat er enkele voorwaarden aan de steekproef waren gesteld. Om te voorkomen dat de zeer omvangrijke groep werklozen met een nog korte werkloosheidsduur het beeld al te zeer zou bepalen, werden alleen werklozen ondervraagd, die

drie maanden of langer bij het Gewestelijk Arbeidsbureau ingeschreven stonden. Verder werden alleen volledig arbeidsongeschikten ondervraagd.

Er is inmiddels een aantal publikaties verschenen over het onderzoek en de resultaten ervan.⁴ De meest recente is een eerste en algemeen overzicht der resultaten in de reeks *Stukwerken* van het Sociaal en Cultureel Planbureau verschenen onder de titel *Werklozen, Arbeidsongeschikten en Werkenden Vergeleken* (juni 1984). De publikatie is gratis te verkrijgen.⁵ In afwachting van de meer omvangrijke studie over de plaats van de arbeid is deze publikatie beknopt gehouden. De resultaten van een literatuurstudie bijvoorbeeld, die uiteindelijk wel zullen worden verwerkt, ontbreken vooralsnog.

Dit artikel biedt geen volledig overzicht van de onderzoeksresultaten. Daarvoor zij verwezen naar de genoemde publikatie. De auteurs richten hun aandacht in de eerste plaats op de algemene tendens in de perscommentaren, die naar aanleiding van de studie verschenen zijn. Door hun selectiviteit laten zij een facet zien van de reactie, die deze samenleving op de hoge werkloosheid vertoont. Tevens biedt de benadering de onderzoekers de mogelijkheid om enkele conclusies, die in de publiciteit misschien wat onderbelicht zijn gebleven, nogmaals te benadrukken en ze te vergelijken met ander recent Nederlands onderzoek. Een en ander resulteert in vijf paragrafen.

- Belangrijkste resultaten en het commentaar in de pers.
- Een commentaar op het commentaar.
- Nogmaals enige resultaten.
- Recent Nederlands onderzoek op enige punten vergeleken.
- Algemeen beeld.

2. Belangrijkste resultaten en het commentaar in de pers

Het onderzoek leverde — naast een groot aantal details — een algemeen beeld op van de leefsituatie van werklozen en arbeidsongeschikten. Die leefsituatie onderscheidt zich met een enkele uit-

* Dr. J.W. Becker en drs. R. Vink zijn beiden werkzaam bij het Sociaal Cultureel Planbureau te Rijswijk.

zondering consequent negatief van die van werkenden.

Puntsgewijs opgesomd komen de belangrijkste resultaten op het volgende neer.

- Het is niet verwonderlijk, dat werkloosheid en arbeidsongeschiktheid bijdragen tot het ontstaan van financiële problemen (schulden maken).
- Werkloosheid en arbeidsongeschiktheid dragen ook bij tot psychische belasting. (Vervreemding, fatalisme, misantropie, systematische ontevredenheid met uiteenlopende aspecten van het leven.) Arbeidsongeschiktheid lijkt dit overigens in mindere mate te doen dan werkloosheid.
- Arbeidsongeschiktheid draagt wel bij tot stress, werkloosheid doet dit niet. De werklozen onderscheiden zich verder voor zover is na te gaan in hun gezondheidstoestand en in het gebruik van een aantal medische voorzieningen *vrijwel niet* van werkenden.
- Wat betreft hun gevolgen voor eenzaamheidsgevoelens, verveling, en politieke interesse verschillen werkloosheid en arbeidsongeschiktheid niet. De eerste twee verschijnselen nemen door niet-activiteit toe, de politieke interesse daalt.
- De verandering in opvattingen en in een enkele gedraging van werklozen duiden tegelijkertijd op een versterking van de oriëntatie op de beroepsarbeid en op een toegenomen acceptatie van de eigen werkloosheid. Naarmate de arbeidsmarktsituatie ongunstiger geworden is, is de werkloze betaalde arbeid belangrijker gaan vinden, terwijl hij ook meer is gaan beseffen dat de werkloosheid hem niet als enige treft.⁶

De publikatie *'Werklozen, Arbeidsongeschikten en Werkenden Vergeleken'* verscheen in juni 1984. Tegelijkertijd verscheen het rapport *'Werkloosheid. Schets en beoordeling van enige individuele en maatschappelijke gevolgen'*, opgesteld door een ambtelijke werkgroep van het ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid.⁷ Deze gelijktijdige verschijning was door medewerkers van het Sociaal en Cultureel Planbureau en van het Ministerie afgesproken. Het rapport van de ambtelijke werkgroep bevatte de resultaten van eigen literatuuronderzoek; een aantal elementen uit het onderzoek van het Sociaal en Cultureel Planbureau; en een uitgebreide beschouwing over de conclusies, die aldus waren bereikt. Er was dus, net als in het rapport van het Sociaal en Cultureel Planbureau, sprake van een beschouwing over werkloosheid met een brede reikwijdte en een

gevarieerde inhoud. De auteurs van beide publikaties besteedden aandacht aan de geringe politieke activiteit en belangstelling van werklozen en ook aan de mogelijkheid dat werkloosheid de samenleving op radicale wijze in actieven en niet-actieven zou gaan verdelen. Het rapport van de ambtelijke werkgroep trok een iets verdergaande conclusie dan het SCP-rapport. Ook de toonzetting van de conclusie was anders.

De auteurs van de SCP-studie schreven dat er ook zonder een hoge werkloosheid sociaal en culturele verschillen — onder andere gevoelens van vervreemding, eenzaamheid en verveling — tussen individuen bestonden. Verder waren zij van mening dat die verschillen tussen werklozen en werkenden geïntensiveerd aan de dag traden. Op grond van een statistische exercitie stelden de auteurs vast dat werkloosheid en arbeidsongeschiktheid als oorzaak van de geconstateerde verschillen met werkenden elk ongeveer even belangrijk waren als opleiding, leeftijd en geslacht afzonderlijk. Werkloosheid en arbeidsongeschiktheid waren dus een belangrijke oorzaak van sociaal en culturele verschillen, maar zeker niet de enige. Daarom waren de auteurs van mening, dat er vooralsnog geen sprake was van een belangrijke nieuwe maatschappelijke scheidslijn of zelfs van een dichotomisering van de samenleving. De auteurs erkennen overigens, dat hun conclusies golden voor 1982 en dat de gevolgen van nieuwe ontwikkelingen — bij voorbeeld een stelselherziening in de sociale zekerheid — niet waren te overzien.⁸

De leden van de ambtelijke werkgroep bestreden de conclusie over de betrekkelijke rust van het moment niet, maar benaderden deze aangelegenheid van een iets andere kant. Al hoefde — zo schreef de werkgroep — de overheid voorlopig geen rekening te houden met een massale protestbeweging onder werklozen, de opkomst van zo'n beweging was toch niet helemaal uitgesloten. Zeker niet als verdere financiële achteruitgang de bestaanszekerheid van werklozen meer zou gaan bedreigen. Dan zouden er conflicten kunnen ontstaan, die binnen de bestaande sociaal-politieke kaders niet meer beheerst konden worden, hetgeen de maatschappelijke stabiliteit zou bedreigen.⁹

De grote landelijke dagbladen, enkele van de kleinere en enkele regionale bladen besteedden aandacht aan de SCP-studie en aan het rapport van de ambtelijke werkgroep. Vrijwel alle kranten gaven een beknopte, maar toch min of meer com-

plete opsomming van hetgeen de beide publikaties aan informatie bevatten. Afgaande op de koppen en op de tendens in de berichtgeving, moet toch worden vastgesteld dat de belangstelling van de pers vooral uitging naar de mogelijkheid van toenemende sociale ongelijkheid, zelfs dichotomisering van de samenleving en van sociaal protest door werklozen. De kranten baseerden zich in sterke mate op de iets verdergaande conclusie van de ambtelijke werkgroep. Vanzelfsprekend verschilde de visie op een mogelijk protest. Sommige journalisten betreurden het uitblijven ervan, andere vonden dat – enigszins gechargeerd gezegd – maar goed ook.

Het is vanzelfsprekend het goed recht van de pers om in haar berichtgeving de accenten te leggen, die haar goedgevallen. Los van deze overweging kan men de stelling pomen dat de grote aandacht voor eventuele maatschappelijke desintegratie, mogelijk protest en mogelijke agressie althans ten dele indicatief is voor de vigerende visie op de werkloosheid. Tevens bestaat het vermoeden, dat het genoemde accent de aandacht heeft doen verflauwen voor andere aspecten van het huidige werkloosheidsprobleem, die minstens zo belangwekkend zijn.

3. Een commentaar op het commentaar

Er kunnen verschillende redenen zijn, waarom de commentaren – die toch uit vaak sterk verschillende politieke hoek afkomstig waren – in hun tendens zo sterk overeen kwamen. Zonder een nader onderzoek moet men naar de oorzaak van die overeenstemming blijven gissen. Er zijn verschillende mogelijkheden.

Om met de eenvoudigste te beginnen, de stelling dat sociale scheidslijnen sterker worden en dat de kans op conflicten toeneemt, trekt de aandacht en wekt emoties op. De berichtgeving krijgt daardoor een grotere 'nieuwswaarde'.

Verder kan er sprake zijn van verbazing, die een voor de handliggende reden heeft. Het onderzoek toonde immers aan dat de leefsituatie van werklozen en arbeidsongeschikten zich in een groot aantal opzichten negatief van het leven van werkenden onderscheidde, en het zou toch begrijpelijk zijn als een achtergestelde groep tegen haar lot in opstand zou komen. Zeker als idealen als emancipatie, weerbaarheid, opkomen voor de eigen rechten en mondigheid in de samenleving aanzienlijke steun genieten.

Tenslotte zou men de hypothese kunnen formuleren dat er sprake is van een diffuse, wijd verbreide, nauwelijks onder woorden gebrachte be-

duchtheid voor toenemende tweespalt in de samenleving, die zelfs de aanleiding tot geweld zou kunnen worden. Natuurlijk is die beduchtheid niet speciaal bij de vertegenwoordigers van de pers aanwezig. Het is echter wel voorstelbaar, dat de pers één der kanalen is, waarlangs hetgeen in de maatschappij leeft, zich manifesteert.

Deze houding ten opzichte van de werkloosheid is zeker niet zonder grond. De verschillen in leefsituatie tussen werklozen en werkenden en arbeidsongeschikten en werkenden vallen consequent uit in het nadeel van de niet-actieven. Zij zijn ook vrij groot. Doorgaans is het relatief verschil ten opzichte van werkenden zo'n 20 à 30%. Toch zijn er argumenten aan te voeren, die er voor pleiten om de mogelijke rol van werkloosheid als splijtzwam van de samenleving te relativeren.

Ten eerste is er wellicht sprake van een eenzijdige aandacht voor de werkloosheid als veroorzaker van maatschappelijke achterstand en ongelijkheid. Werkloosheid is zeker een belangrijke oorzaak, maar – zoals uit het onderzoek bleek – zeker niet de enige. Een concurrerende oorzaak als verschil in opleidingsniveau werkt bovendien op veel langere termijn. Verschillen in opleiding leggen een groot deel van de sociale ongelijkheid al vast, voordat mensen op de arbeidsmarkt komen en werkloos kunnen worden.¹⁰

Ten tweede onderschatten degenen, die werkloosheid als een belangrijke oorzaak van maatschappelijke dichotomisering beschouwen wellicht de complexiteit van de samenleving. Daarin bestaan er tussen individuen en groepen ontelbaar vele betrekkingen en werkloosheid beïnvloedt ze lang niet allemaal. Waar er invloed is, is die niet overal even sterk. Als iemand werkloos wordt, stoot zijn *directe* omgeving hem bij voorbeeld niet uit, al zijn er hier en daar zeker fricties.

Ten derde accepteert men wellicht al te gemakkelijk de impliciete veronderstelling volgens welke de menselijke energie, die niet langer in de arbeid wordt benut, elders een aanwending moet vinden. Bij voorbeeld in sociaal protest.¹¹ In de praktijk blijkt daar weinig sprake van te zijn. De energie die niet langer door de arbeid wordt gemobiliseerd lijkt voor een groot deel te verdwijnen. Volgens de resultaten van het SCP-onderzoek en ook van tijdsbestedingsonderzoeken werkt werkloosheid nog steeds de-activerend op het individu.¹²

Ten vierde lijkt er sprake te zijn van een algemene overschatting van ongelijkheid als oorzaak van

sociale conflicten en openlijke agressie. Het is vol te houden dat werkloosheid de sociale ongelijkheid vergroot. Samenlevingen hebben echter grote ongelijkheid gekend, zonder dat dit aanleiding tot openlijke conflicten gaf. Daarvoor is het nodig dat er naast ongelijkheid andere factoren werkzaam zijn. Uit de sociologische en historische literatuur is wel bekend om welke dat gaat.¹³ Om er enkele te noemen: vaak is er naast ongelijkheid ook nog sprake van extreme armoede; er kunnen verder verwachtingen bestaan, die niet gehonoreerd worden, hetgeen bij bepaalde groepen kan leiden tot een verscherpt besef van achterstelling; vaak is er ook sprake van een elementair, diepliggend gevoel van rechtvaardigheid, dat door een bepaalde maatregel of ontwikkeling is gekwetst. Er is veel meer te zeggen over deze en soortgelijke factoren en over de mate waarin zij bij het huidige werkloosheidsprobleem meespelen. Het moet hier echter blijven bij de opmerking dat het complex van toenemende economische deprivatie, niet gehonoreerde verwachtingen en gekwetste rechtvaardigheidsgevoelens in de toekomst zou kunnen gaan optreden. En wel als er in een hoog tempo en in sterke mate op de uitkeringen zou worden gekort. Het is dan ook de vraag wat een eventuele stelselherziening aan maatschappelijke onrust zal brengen. Mogelijk zullen de bestaande kleine kernen van protest, en belangenbehartiging meer aanhang krijgen.¹⁴ Voorlopig is daar echter weinig van te merken.

Een resumé van de argumenten, die tot nu toe zijn weergegeven, levert de volgende afweging op. De werkloosheid vergroot zeker de sociale ongelijkheid. Het gaat voorlopig echter veel te ver om te zeggen dat daar ook een dichotomisering van de samenleving uit voortkomt. Ook is er nog geen sprake van georganiseerd protest, door uitkerings-trekkers dat al dan niet met agressie gepaard gaat. Een snel doorgevoerde en omvangrijke verlaging van de uitkeringen zou dat echter kunnen veranderen.

4. Nogmaals enige resultaten

Het is tijd om terug te keren tot de concrete onderzoeksresultaten. De auteurs willen namelijk de vrijheid, die dit artikel toestaat, benutten om een door de publiciteit verwaarloosde conclusie nogmaals naar voren te brengen. Verreweg de meeste commentaren richtten zich op de opsomming van de afzonderlijke onderdelen der leefsituatie, zoals die hier zijn gememoreerd. Slechts in een enkel geval werd aandacht besteed aan de analyse van verschillen tussen speciale groepen van werklozen en arbeidsongeschikten.¹⁵

Volgens de literatuur kan werkloosheid – van arbeidsongeschiktheid is weinig sprake – namelijk verschillende gevolgen hebben voor uiteenlopende groepen. Zo zou de werkloosheid bijvoorbeeld steeds een andere betekenis hebben voor jongeren en voor ouderen, voor hoger en voor lager opgeleiden, voor kortdurig en voor langdurig werklozen. Er is voor een aantal belangrijke groepen werklozen en arbeidsongeschikten nagegaan in hoeverre dit in 1982 het geval was. De auteurs hadden het onderzoeksmateriaal daartoe in een aantal rubrieken verdeeld. Op grond van een aantal overwegingen hadden zij binnen elke rubriek een zogenaamd kernprobleem onderscheiden. Zo kwamen zij tot de opsomming van

- schulden maken, als financieel kernprobleem;
- vervreemding, fatalisme, misantropie en systematische ontevredenheid met diverse levensaspecten als problemen van beleving en van 'mental health';
- stress, als gezondheidsprobleem;
- eenzaamheidsgevoelens;
- verveling;
- gebrek aan politieke interesse.

De mate, waarin de kernproblemen voorkomen, is onderzocht bij een beperkt aantal subgroepen van werklozen en arbeidsongeschikten. Het gaat daarbij om groepen die in de literatuur belangrijk worden geacht. De werklozen en arbeidsongeschikten zijn daartoe onderscheiden naar:

- geslacht;
- leeftijd (vijf leeftijdsgroepen);
- opleiding (vier opleidingsgroepen);
- inkomen (vijf inkomensgroepen voor de arbeidsongeschikten en vier inkomensgroepen voor de werklozen).

Ook is nog nagegaan of er verschil bestaat tussen hoofden van gezinnen waarin één inkomen is, en die waarin meer inkomens zijn. Alleen de werklozen zijn onderscheiden naar de duur van de niet-activiteit. Dit gegeven heeft voor de arbeidsongeschikten weinig betekenis.¹⁶

In tabel 1 is af te lezen in hoeverre een probleem een bepaalde subgroep van de werklozen en arbeidsongeschikten in het bijzonder treft. Het plus-teken wijst er op dat een bepaald probleem bij een subgroep van werklozen significant *meer* voorkomt dan bij alle werklozen. Als een probleem zich bij een subgroep juist significant *minder* voordoet, uit zich dit in een min-teken. Het ontbreken van verschil wordt met een nul aangeduid.

Tabel 1. De mate waarin een aantal problemen voorkomen bij subgroepen van werklozen*

	<i>Schul- den maken (veel)</i>	<i>Schul- den maken (HKW)** (veel)</i>	<i>Ver- vreem- ding (hoog)</i>	<i>Fata- lisme (hoog)</i>	<i>Misan- tropie (hoog)</i>	<i>Satis- factie (onte- vreden)</i>	<i>Stress (hoog)</i>	<i>Een- zaam- heid (altijd)</i>	<i>Verve- ling (veel)</i>	<i>Politi- ieke inte- resse (geen)</i>
Allen										
mannen	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○
vrouwen	○	○	—	○	○	○	—	○	○	○
t/m 24	—	○	○	○	○	○	○	○	+	+
25-30	+	+	○	○	○	○	○	○	○	○
31-40	+	+	○	○	○	○	○	○	○	○
41-50	+	+	○	○	○	○	○	○	○	○
51 e.o.	—	—	○	○	○	○	○	○	—	○
lo	○	○	+	+	○	○	○	○	○	+
lbo, mavo	○	○	○	+	○	○	○	○	○	+
mbo, havo	○	○	○	—	○	—	○	○	○	—
hbo+	○	○	—	—	—	○	○	○	—	—
3- 6 mnd.	—	○	—	○	○	—	○	○	○	○
7- 9 mnd.	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○
10-12 mnd.	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○
13-18 mnd.	○	○	○	○	+	○	○	○	○	○
19 mnd. en langer	○	○	○	○	+	+	○	○	○	○
Hoofd huishouden met één inkomen		○	○	○	○	○	○	○	○	○
Hoofd huishouden met méér inkomens		○	○	○	○	○	○	○	○	○
Inkomensklasse										
I laag	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○
II		○	○	○	○	○	○	○	○	○
III	○	○	+	○	○	○	○	○	○	○
IV hoog	○	○	○	○	○	—	○	○	—	○

* Zie voor verklaring van tekens onder tabel 2, blz. 84.

De geconstateerde verschillen zijn gering in aantal. In 1982 blijkt het voor de consequenties van werkloosheid en arbeidsongeschiktheid nog het meeste uit te maken welke opleiding de betrokkene heeft gevolgd. De negatieve psychische consequenties komen naar verhouding meer voor bij lager opgeleiden en minder bij hoger opgeleiden. Dat is ook zo voor de problemen rond de tijdsbesteding (verveling) en de sociale contacten (eenzaamheid). Gebrek aan politieke belangstelling komt bij lager opgeleiden relatief veel en bij hoger opgeleiden weinig voor. Iemand's leeftijd heeft eigenlijk alleen betekenis voor de schulden die hij maakt. Het aantal schulden is naar verhouding het hoogst bij de niet-actieven van middelbare leeftijd. (Als het hoofdkostwinners betreft, is dat bij de arbeidsongeschikten weer niet het geval.) Het is opvallend dat er bij de psychische proble-

men geen verschillen tussen de leeftijdsgroepen bestaan. Noch de ouderen, noch de jongeren onderscheiden zich in positieve of negatieve zin. Bij jongeren treedt relatief vaak verveling op, de oudste groep — boven de vijftig — is wat dat betreft hun spiegelbeeld. Vooral jongeren vertonen minder politieke belangstelling. De duur van de werkloosheid blijkt van weinig belang te zijn. De groep die drie tot zes maanden werkloos is, vertoont twee van de vier psychische problemen in mindere mate. De langdurig werklozen onderscheiden zich alleen door een relatief hoge ontevredenheid en misantropie. Alles bij elkaar lijken de negatieve gevolgen van werkloosheid zich gedurende de hele werkloosheidsperiode ongeveer even sterk te laten gelden.

De algemene conclusie is duidelijk: zeer globaal afgebakende groepen werklozen en arbeidsonge-

Tabel 2. De mate waarin een aantal problemen voorkomen bij subgroepen van arbeidsongeschikten*

	<i>Schul- den maken (veel)</i>	<i>Schul- den maken (HKW)** (veel)</i>	<i>Ver- vreem- ding (hoog)</i>	<i>Fata- lisme (hoog)</i>	<i>Misan- tropie (hoog)</i>	<i>Satis- factie (ont- vreden)</i>	<i>Stress (hoog)</i>	<i>Een- zaam- heid (altijd)</i>	<i>Verve- ling (veel)</i>	<i>Poli- tieke inte- resse (geen)</i>
Allen										
mannen	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○
vrouwen	+	○	○	-	-	○	○	+	○	○
t/m 24										
25-30	-	○	○	○	○	○	○	○	+	○
31-40	+	○	○	○	○	+	+	○	○	○
41-50	+	○	○	○	○	○	○	○	○	○
51 e.o.	-	○	○	○	○	○	-	○	○	○
lo	○	○	○	+	+	-	○	○	○	+
lbo, mavo	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○
mbo, havo	○	○	-	-	-	○	○	○	-	-
hbo+	○	○	-	-	-	-	○	○	○	○
Hoofd huishouden met één inkomen		○	○	○	○	○	○	○	○	○
Hoofd huishouden met méér inkomens		○	○	○	○	○	○	○	○	○
Inkomensklasse										
I laag	+	○	○	○	○	○	○	+	○	○
II	○	○	○	+	○	○	○	○	○	○
III	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○
IV	-	-	-	○	○	-	○	○	-	○
V hoog	-	○	-	-	○	-	○	○	○	-

* += komt meer voor dan bij 'allen'

○ = komt evenveel voor als bij 'allen'

- = komt minder voor dan bij 'allen'

** alleen voor hoofdkostwinner

Bron: Sociaal en Cultureel Planbureau, 1982.

schikten onderscheiden zich wat problemen betreft maar weinig van het algemene beeld. Bij meer specifieke groepen werklozen en arbeidsongeschikten hoeft dat echter niet zo te zijn. Volgens tabel 1 en 2 verschillen mannen en vrouwen bijvoorbeeld bijna niet van elkaar waar het de psychische gevolgen van werkloosheid betreft. Ook bij de jongeren (tot en met 24 jaar) en de ouderen zijn die verschillen er niet. Het is denkbaar dat verschillen wel optreden indien het gaat om meer samengestelde groepen: mannen tot en met 24 jaar en vrouwen tot en met 24 jaar. Abstract geformuleerd: de combinatie van kenmerken kan een nieuwe situatie doen ontstaan.

Met behulp van variantie-analyse, die hogere orde interacties oplevert, is nagegaan in hoeverre dit het geval was. De conclusie laat zich kort samen-

vatten, en ligt in het verlengde van hetgeen bij de globaal afgebakende groepen werd geconstateerd. Werkloosheid en arbeidsongeschiktheid hebben gevolgen die voor het individu nadelig zijn, maar er zijn geen redenen om aan te nemen dat bepaalde groepen werklozen en arbeidsongeschikten onevenredig zwaar getroffen worden. Het aantal interacties van betekenis (significant) is namelijk zeer gering. Om een - overigens veelzeggende - indicatie te geven: het aantal significante hogere orde interacties is niet veel meer dan 5% van alle interacties. Deze basis is te zwak om er verdere conclusies op te baseren.

Het is merkwaardig dat er uit het onderzoek van 1982 zo weinig uiteenlopende tussen de verschillende groepen van niet-actieven blijken. De literatuur besteedt immers veel aandacht aan zulke verschillen. Toch is dit onderzoeksresultaat wel

te begrijpen, omdat de meningen der deskundigen elkaar vaak tegenspreken. In de literatuur worden bijvoorbeeld verschillen tussen hoger en lager opgeleide werklozen op uiteenlopende manieren voorgesteld.

Ten eerste zou werkloosheid voor lager opgeleiden een zwaardere belasting betekenen dan voor hoger opgeleiden. Dit zou komen doordat lager opgeleiden toch al ondergeprivilegieerd zijn en werkloosheid voor hen dus een extra belasting betekent. Een verwante verklaring doet vaak impliciet een beroep op het begrip 'weerbaarheid'. Volgens deze opvatting zouden lager-opgeleiden minder goed toegerust zijn om de tijd op een zinvolle manier door te brengen. Ten tweede zijn er auteurs die een beroep doen op relatieve deprivatie. Verklaringen, die van dit beginsel uitgaan, leveren evenmin eenduidige resultaten op, omdat auteurs de negatieve consequenties zowel bij de hoger als bij de lager opgeleiden situëren. Hoger opgeleiden zouden juist zwaarder getroffen zijn, omdat de terugval in hun geval groter is, zowel in financieel als in sociaal opzicht. Ze hebben meestal interessant en naar verhouding goed betaald werk gehad. Bovendien waren zij daar sterk bij betrokken. In dit type verklaring speelt nog een rol, dat werkloosheid bij de groep lager opgeleiden meer voorkomt, en dat daar van een zekere gewenning sprake is, die bij hoger opgeleiden ontbreekt. Ook daardoor zou werkloosheid voor hoger opgeleiden ernstiger zijn. De relatieve deprivatie wordt echter ook wel geacht speciaal ten nadele van lager opgeleiden uit te werken. Zo bestaat de stelling dat naarmate iemands status lager is de financiële en sociale deprivatie in toenemende mate sterker wordt gevoeld. Dezelfde redeneringen, als bij opleiding aangetroffen, gelden voor gegevens als beroepsniveau en inkomen, die evenals opleiding indicatief zijn voor de sociaal-economische status.

Een dergelijke divergentie van opvattingen is eigenlijk alleen maar mogelijk als de verschillen tussen de uiteenlopende groepen eigenlijk klein zijn; door velerlei factoren beïnvloed worden; en voor uiteenlopende interpretatie vatbaar zijn.

5. Recent Nederlands onderzoek op enkele punten vergeleken

Het verdient aanbeveling om recent Nederlands onderzoek voor een korte bespreking af te zonderen. Omdat het in Nederland en in dezelfde periode is gehouden, zou het ongeveer dezelfde resultaten moeten opleveren als het onderzoek van het Sociaal en Cultureel Planbureau. Men

moet daarbij wel rekening houden met verschillen in de onderzoekspopulatie, waarvan die in de vraagstelling en de onderzoekspopulatie de belangrijkste zijn. Het gaat om artikelen van Van Houwelingen, Tazelaar en Verbeek en van Tazelaar en Sprengers in de Sociologische Gids. Om het artikel van Verkleij. Spruit, Bastiaansen en Van Nieuwenhuizen in Medisch Contact. Om de dissertatie van Spruit 'Unemployment, Employment and Health'. En om een artikel van Philipsen en Halfens, verschenen in Gezondheid en Samenleving.¹⁷

Het genoemde onderzoek spitst zich toe op de relatie tussen werkloosheid en gezondheid. Philipsen en Halfens behandelen problemen rond de arbeidsongeschiktheid. De resultaten stemmen sterk overeen met die uit de SCP-studie 'Werklozen, Arbeidsongeschikten en Werkenden Vergeleken'. Volgens Verkleij c.s. leidt werkloosheid tot psychisch onwelbevinden en malaiseklachten. In de SCP-publicatie blijkt een toename van de min of meer vergelijkbare klachten, namelijk vreemding, fatalisme, misantropie en systematische ontevredenheid. Volgens beide studies doet werkloosheid de 'mental health' dus geen goed. Het beeld bij de meer concrete uitingen van een minder goede gezondheid klopt ook wel ongeveer. Volgens Verkleij c.s. rapporteren werklozen meer gezondheidsklachten dan werkenden, volgens de SCP-publicatie vinden werklozen hun gezondheid slechter dan de werkenden. Het afnemen van de VOEG – bedoeld om stress te meten – levert iets minder eenduidige resultaten op. Volgens de publicaties van het SCP is er geen verschil tussen werklozen en werkenden. Philipsen en Halfens constateren dit ook. In Spruits onderzoek scoorden de werklozen wél hoger op de VOEG dan de werkenden.

Het aantal werklozen in beide laatste onderzoeken is overigens klein te noemen. Wat de zogenaamde medische consumptie betreft – doktersbezoek en medicijngebruik – kunnen noch Verkleij c.s., noch Philipsen en Halfens, noch de onderzoekers van het SCP aantonen dat deze bij werklozen hoger is dan bij werkenden. Van Houwelingen, Tazelaar en Verbeek hebben de relatie tussen werkloosheid en gezondheid longitudinaal en op macro-niveau benaderd. Zij correleerden met behulp van verschillende technieken de tijdreeks van werkloosheidscijfers met reeksen zelfmoordcijfers, cijfers over sterfte ten gevolge van alcoholmisbruik, levercirrhose en een bepaald type hartziekten voor de periode 1947-1982. (Alles voor mannen in de leeftijd tussen 15 en

65 jaar.) Het resultaat van deze analyse was negatief ten aanzien van een mogelijk verband tussen een toename of afname van de werkloosheid en sterfte aan de genoemde oorzaken. Op grond van dit resultaat spreken Van Houwelingen c.s. grote twijfel uit over de opvattingen van de Amerikaan Brenner, die werkloosheid via een toename van stress bij het individu verantwoordelijk acht voor een stijging van het sterftecijfer.

De verschillende onderzoeken wijzen er vrijwel zonder uitzondering op, dat werkloosheid wel onlustgevoelens veroorzaakt, maar op de meer concreet omschreven gezondheidstoestand geen invloed heeft. (Philipsen en Halfens wijzen hier nog eens op als zij een recente, nog niet gepubliceerde literatuurstudie citeren.)

De conclusie volgens welke de gezondheidstoestand van werklozen zich niet van die van werkenden onderscheidt, is tegengesteld aan het beeld dat men doorgaans van werkloosheid heeft. De visie op dit verschijnsel als 'stressverwekkend' en 'ziek makend' is immers wijd verbreid. Reeds in de jaren dertig echter – toen vanwege het lage welvaartsniveau werkloosheid de mensen zeer hard getroffen moet hebben – konden onderzoekers een negatieve invloed op de gezondheidstoestand niet duidelijk vaststellen.¹⁸

Tot zover de uiteenzetting over het thema 'werkloosheid en gezondheid' in recent Nederlands onderzoek. Constateren andere onderzoekers nu ook – net als de auteurs van de SCP-studie – dat er binnen de werklozen en binnen de arbeidsongeschikten zo weinig verschillen bestaan tussen sub-groepen?

Voorals Verkleij c.s. wijzen op grote verschillen tussen individuele werklozen. Zij poneren de stelling dat er niet één stereotype manier van reageren op het werkloos-zijn bestaat, maar dat de individuele werklozen verschillen in de aard van de problemen, die zij ervaren en in de intensiteit, waarmee zij dat doen. Dat is natuurlijk waar. Geen werkloze is precies gelijk aan een andere, hetgeen overigens eveneens voor werkenden geldt. Technisch gezegd: vanzelfsprekend hebben ook de gegevens in het SCP-werkloosheidsonderzoek een spreiding. De onderzoekers van het SCP hebben zich echter de vraag gesteld of de verschillen tussen werklozen – en ook tussen arbeidsongeschikten – samenhangen met het behoren tot eenvoudig af te bakenen, duidelijk herkenbare categorieën, zoals leeftijds-, opleidings- en inkomensgroepen. Dit bleek niet in belangrijke mate

het geval te zijn en uit geen van de andere onderzoeken blijkt het tegendeel. Zij beschrijven wel verschillen tussen groepen werklozen, maar die groepen zijn afgebakend met behulp van sociaal-psychologische variabelen. Verkleij c.s. constateren verschillen in onlustgevoelens, gezondheidstoestand en ziektegedrag tussen groepen werklozen, die hun situatie in verschillende mate positief of negatief waarderen. Spruit concludeert dat de verschillen tussen werklozen vooral samenhangen met de mate, waarin zij hun situatie als tijdelijk beschouwen. Tazelaar en Sprengers maken op basis van een uitgewerkte theorie voor een deel gebruik van hetzelfde type gegeven. Tegen het gebruik van zulke sociaal-psychologische gegevens als achtergrondkenmerk zijn bezwaren in te brengen.

Ten eerste zijn de aldus afgebakende groepen niet duidelijk herkenbaar, hetgeen een eventueel beleid bemoeilijkt. De overheid kan bijvoorbeeld voorschrijven dat een maatregel geldt voor werklozen van een bepaalde leeftijd. Zij kan haar inspanning niet richten op de werklozen, die veel bezwaren van hun situatie ondervinden of extra somber over hun toekomst denken, omdat die niet als zodanig zijn geregistreerd. Ook een groot-scheeps onderzoek baat niet, omdat de omvang van een probleem afhankelijk is van de manier, waarop de enquêtevragen zijn geformuleerd. Met andere woorden: het gebruik van sociaal-psychologische kenmerken als achtergrondgegeven leidt niet tot beleidsrelevante resultaten.

Ten tweede is er een onderzoekstechnisch bezwaar. Het gebruik van sociaal-psychologische gegevens als achtergrondkenmerken blokkeert een causale analyse, omdat de tijdsvolgorde niet meer vast te stellen is. Dat is bijvoorbeeld te zien in het onderzoek van Verkleij c.s. Leidt het ondervinden van veel nadelen nu tot psychisch onwelbevinden of is het omgekeerd? Onderzoekers zullen langs deze weg ook snel schijnverbanden opsporen, want misschien zijn het noemen van veel nadelen en psychisch onwelbevinden eigenschappen van hetzelfde type werkloze. In dat geval is er een derde variabele aanwezig, die het gevonden verband tussen de andere twee wegverklaart.

Er is dan ook geen reden om de conclusie te herzien, volgens welke sociaal-culturele gevolgen van werkloosheid en arbeidsongeschiktheid voor belangrijke sub-groepen ongeveer dezelfde zijn. De publikatie van Tazelaar en Sprengers over werkloosheid en sociaal isolement geeft daar zelfs nog

enige steun voor. Tazelaar en Sprengers hebben dezelfde werklozen in één jaar drie maal onderzocht, te beginnen kort na het ontslag. Zij constateren dat er in dat jaar onder de werklozen eigenlijk geen sprake is van toenemende sociale isolatie, dat wil zeggen van een zich terugtrekken uit sociale relaties.¹⁹ Dat komt min of meer overeen met de bevinding van de SCP-studie volgens welke er geen verschil is in eenzaamheidsgevoelens tussen werklozen van verschillende duur. Er zijn nog mogelijkheden voor een wat verdergaande interpretatie. Volgens de SCP-studie hebben werklozen in het algemeen meer eenzaamheidsgevoelens dan werkenden en onderhouden zij minder contacten met familieleden en bekenden. Tazelaar en Sprengers kunnen dit niet constateren, omdat zij niet met werkenden vergelijken. Gezien de resultaten van de analyse met behulp van werkloosheidsduren moet dit verschil kort na het werkloos worden zijn ontstaan. Iemand die werkloos wordt, geraakt waarschijnlijk in een 'nul-één-situatie', er ontstaan bij hem snel en ongeveer gelijktijdig een aantal verschijnselen, die er gedurende de werkloosheidsperiode niet erger op worden, maar evenmin uitslijten.

6. Het algemene beeld

Een en ander leidt er toe om anno 1982 werkloosheid en arbeidsongeschiktheid als volgt te karakteriseren. Zij zijn verschijnselen die duidelijk negatieve sociaal en culturele consequenties voor het individu hebben. Dat zij ook fungeren als een splijtzwam van de samenleving, is onwaarschijnlijk. De consequenties gaan verder dan het financiële en doen zich op een aantal levensterreinen voor. Zij hebben de neiging het individu te de-activeren. In tegenstelling tot hetgeen men verwachten zou, treffen werkloosheid en arbeidsongeschiktheid een aantal belangrijke categorieën ongeveer even zwaar. Dit geldt ook voor groepen, die naar duur van de werkloosheid onderscheiden zijn. Kennelijk ontstaan de negatieve gevolgen snel na het moment van werkloos worden en blijven zij zich gedurende lange tijd ongewijzigd voordoen. Als men aan dit algemene inzicht een consequentie zou willen verbinden is het wel deze: de groepsverschillen in sociaal en culturele gevolgen van beroepsmatige niet-activiteit zijn zo gering, dat het zeer de vraag is of de overheid op grond daarvan categoriaal beleid zou moeten voeren.

Tenslotte valt het op dat de individuele sociaal en culturele gevolgen van niet-activiteit — afgezien van het grote verschil in welvaart — sterk lij-

ken op die uit de jaren dertig. Dat die gevolgen zo persistent zijn en onder groepen niet-actieven zo weinig variëren, wijst er op dat betaalde arbeid doorslaggevend betekenis heeft voor hen, die er aan gewend zijn of voor wie de verwachting bestaat dat zij zulke arbeid gaan verrichten. Er is een nog niet gememoreerde conclusie uit het onderzoek, die aan deze stelling extra voedsel geeft. Het blijkt namelijk voor de sociaal en culturele gevolgen van niet-activiteit ook heel weinig uit te maken of iemand veel huishoudelijk werk doet, hobby's heeft of veel vrijwilligerswerk verricht. De klachten blijven ongeveer dezelfde.²⁰ Het is kennelijk heel moeilijk om voor de betaalde arbeid een volwaardig alternatief te vinden.

De uniformiteit van de gevolgen en het primaat van de betaalde arbeid zijn conclusies, die de reacties op het onderzoek tot nu toe hebben verwaarloosd. De auteurs wilden ze nog eenmaal benadrukken. Zij hebben dat bij deze gedaan.

Noten

1. Zie hiervoor onder meer:
 - Bakke, E. Wight. *The unemployed man*. London: Nisbet, 1933.
 - Jahoda, M., P.F. Lazarsfeld, en H. Zeisel. *Die Arbeitslosen von Marienthal*. Frankfurt am Main, Suhrkamp Verlag, 1980 (Eerste druk 1933).
 - Zawadski, B., en P.F. Lazarsfeld. *The psychological consequences of unemployment*. In: *Journal of Social Psychology*, 1935 (6).
 - Eisenberg, Ph., en P.F. Lazarsfeld. *The psychological effects of unemployment*. In: *Psychological Bulletin*, 1938/35.
2. Zie hiervoor onder meer een bibliografie met betrekking tot werkloosheid, samengesteld door de projectgroep Jeugdwerkloosheid van de vakgroep Klinische Psychologie van de Rijksuniversiteit te Leiden, 1977. Dit onderzoek stond onder meer ten dienste van een voorgenomen publikatie.
3. Becker, J.W., en R. Vink, met medewerking van J.J. Godschalk. *De Plaats van de Arbeid, 1985-1995*. 's-Gravenhage: Staatsuitgeverij, 1984 (Sociaal en Cultureel Planbureau, nog te verschijnen in de serie Sociale en Culturele Studies).
4. Tot dusver zijn de volgende publikaties over het onderzoek naar de leefsituatie van werklozen en arbeidsongeschikten verschenen:
 - Becker, J.W., en C.J. Wiebrens. *De Cumulatie van Inkomens binnen Huishoudens*. In: *Economische Statistische Berichten* 68 (1983) 3407 (blz. 486-490).
 - Becker, J.W., R. Vink en C.J. Wiebrens. *Opvattingen van werklozen, 1974-1982*. Sociaal en Cultureel Planbureau, Rijswijk. *Stukwerk* nr. 13, 1983.

- Becker, J.W., en R. Vink. Werklozen, arbeidsongeschikten en werkenden vergeleken. Sociaal en Cultureel Planbureau, Rijswijk. *Stukwerk* nr. 18, 1984.
- Maassen, G.H., en M.P.M. de Goede. Onderzoek naar de beleving van werkloosheid met behulp van de omnibus-enquête. *Gezondheid en Samenleving*, jaargang 5, nr. 2, 1984.
- Zie tevens voor een korte samenvatting van het onderzoek: Sociaal en Cultureel Rapport 1984. 's-Gravenhage: Staatsuitgeverij, blz. 72-76.
- 5. Sociaal en Cultureel Planbureau, Postbus 37, 2280 AA Rijswijk. Tel. 070-949330.
- 6. De veranderingen zijn vastgesteld tussen 1974 en 1982. De studie van Koopmans, E. c.s. Onderzoek onder werklozen. IVA-Tilburg, 1977, is namelijk gedeeltelijk herhaald.
- 7. 'Werkloosheid. Schets en beoordeling van enige individuele en maatschappelijke gevolgen'. Rapport van een ambtelijke werkgroep van het ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, 's-Gravenhage, 1984.
- 8. Becker, J.W., en R. Vink. Werklozen, arbeidsongeschikten en werkenden vergeleken. Sociaal en Cultureel Planbureau, Rijswijk. *Stukwerk* nr. 18, 1984, blz. 73.
- 9. Werkloosheid. Schets en beoordeling van enige individuele en maatschappelijke gevolgen. Rapport van een ambtelijke werkgroep van het ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, 's-Gravenhage, 1984, blz. 26-30.
- 10. Zie hiervoor onder meer het rapport 'Over sociale ongelijkheid'. Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid. 's-Gravenhage: Staatsuitgeverij, 1977.
- 11. Becker, J.W. Deconfessionalisering, ontzuiling en anomie. Studie ten behoeve van de Werkgroep Godsdienstsociologie van de NSAV, 1984, met name het laatste hoofdstuk.
- 12. Knulst, W., en L. Schoonderwoerd. Waar blijft de tijd. Sociaal en Cultureel Planbureau. Sociale en Culturele studies 4. 's-Gravenhage: Staatsuitgeverij, 1983.
- 13. Zie onder meer Smelser, Neil J. Theory of collective behavior. London, 1962.
- 14. Wiebrens, C. De Uitkeringsgerechtigden. In: *Beleid en Maatschappij* 9 (1982) 12 (blz. 334-339).
- 15. Om precies te zijn was er slechts één commentaar bij die aan dit verschijnsel aandacht besteedde.
- 16. Arbeidsongeschikten hebben al een jaar Ziektewet achter de rug als zij arbeidsongeschikt verklaard worden.
- 17. Van Houwingen, J., F. Tazelaar en A. Verbeek. Werkloosheid, gezondheid en sterfte in naoorlogs Nederland. Een macro-analyse op basis van ambtelijk statistisch bronnenmateriaal. Tazelaar, F. en M. Sprengers. Werkloosheid en sociaal isolement. Beide in *Sociologische Gids*, 1984, jrg. 21 (1), blz. 6-23 en 48-79.
- Spruit, I.P. Unemployment, employment and health, Leiden, 1983 (dissertatie).
- Verkleij, J., I.P. Spruit, J.P.A.M. Bastiaansen, M.G. van Nieuwenhuizen. Gezondheidsklachten en hulpvragen van werklozen, *Medisch Contact* 1984 (45), blz. 1435-1441.
- Philipsen, H. en R. Halfens. Niet werken en gezondheid. Een vergelijking van arbeidsongeschikten, vervroegd gepensioneerden en werklozen met werkende mannen. *Gezondheid en Samenleving*, jrg. 4, 1983 (3), blz. 161-169.
- 18. Jahoda, M. Employment and Unemployment. Cambridge: University Press, 1982, blz. 43-48.
- 19. Het aantal relaties van degenen die werkloos blijven neemt af, maar het aantal relaties van degenen die werk gevonden hebben ook.
- 20. Becker, J.W., en R. Vink. Werklozen, arbeidsongeschikten en werkenden vergeleken. Sociaal en Cultureel Planbureau, Rijswijk, *Stukwerk* nr. 18, 1984, blz. 54-55.